

Pukapuka Ākonga

Ngā Kararehe o Aotearoa: He Mātauranga, he Matatika

Georgina Tuari Stewart¹

Sally Birdsall²

Donovan Te Ahunui Farnham³

Ngā kaikōrero tokoono

Te mātauranga Māori mō ngā kararehe

Ngā huatau Māori mō ngā matatika kararehe
me ngā pānga ki ngā Whē Toru

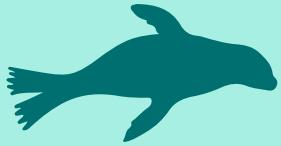

1 Professor Georgina Tuari Stewart, Te Wānanga Aronui o Tāmaki Makaurau

2 Dr Sally Birdsall, Waipapa Taumata Rau

3 Te Ahunui Ltd, teahunui@gmail.com

Pukapuka Ākonga

Ngā kaikōrero tokoono

Ko Ahorangi Eloise Jillings

He Rata Kararehe / He Pouako Whare Wānanga

Ko Hilton Collier

He Mātanga Hāpai Pakihi Ahuwhenua

Ko Tākuta Kimiora Henare

He Kairangahau Mate Pukupuku

Ko Tākuta Leilani Walker

Behavioural Ecologist

Ko Rauhina Scott-Fyfe

He Kaitiaki Pūranga, He Kairangahau Pakake

Ko Te Winiwini Kingi

He Tangata Whenua

Ngā Kararehe o Aotearoa: He Mātauranga, he Matatika

Ko Ahorangi Eloise Jillings

He Rata Kararehe / He Pouako
Whare Wānanga

Ko Moehau tōku maunga
Ko Tīkapa te moana
Ko Mātai Whetū tōku marae
Ko Ngāti Te Aute tōku hapū
He uri ahau nō Ngāti Maru ki Hauraki
Ko Eloise Jillings tōku ingoa
Tēnā koutou, tēnā koutou,
tēnā koutou katoa.

He Ahorangi a Eloise i te Whare Mātauranga me te Tautika mō ngā Rata Kararehe ki Te Kunenga ki Pūrehuroa, ki Te Papaioea. Ka ārahi ia i te ara o te VetMAP e whakapiki ai i te tautikatanga o te whai wāhitanga me te angitu o ngā ākonga Māori me ngā ākonga taketake nō Te Moana nui a Kiwa (Pasifika) i te mātai kararehe. Koia anake te kura rata kararehe i te motu, nā reira e whakaawe ana te hautū a Eloise i te anamata o te rāngai rata kararehe mō ngā Māori me te hunga Pasifika me mātua panoni, mēnā ka whakatauritea ki ngā āhuatanga ā mohoa noa nei.

Ahakoa i whakangungua ia, i tīmata mai hoki ia hei rata kararehe ki roto tonu i te rāngai, i uru atu ia ki ngā tohu tāura hei kaimātai māuiuitanga, arā, te āta tātarī i ngā whakamātautau, te tautohu i ngā tahumaero hoki, i roto i ngā kararehe.

Nō nā tata nei, kua kotiti a Eloise i āna mahi ki mua tonu i ngā kararehe kia whakaakona ngā rata kararehe, e arotahi nei ki te tautikatanga mō ngā ākonga Māori i te ao o te mātauranga mō ngā rata kararehe. Ko Eloise te kanohi mō te kura i ngā kaupapa taritari ākonga. Koia hoki tētahi o ngā pūkaha kei muri i te VetMAP, he kaupapa hei tautoko i ngā ākonga Māori me ngā ākonga nō Te Moana nui a Kiwa i te kura rata kararehe. Ahakoa ko Eloise te toihau o VetMAP, i ēnei rā nei, ka mahi tētahi atu kaimahi ukiuki i ngā mahi o ia rā.

Pērā i te nuinga o ngā tāngata ka tono ki te akoako i te kura rata kararehe, mai rā anō a Eloise e pīrangi ana ki te tū hei rata kararehe. I whānau mai ia i Aotearoa, ka mutu, ko ia te pōtiki i waenga i ngā tamariki e whitu, he Māori tōna māmā, nō Kānata tōna pāpā, waihoki, i neke atu te whānau ki Kānata i te wā e whitu ō Eloise tau, ahakoa i pakeke kē ūnā hāmua, i wehe kē hoki i te kāinga. I mutu āna mahi i te kura, i tīmata hoki ia i te whare wānanga i Kānata, engari i tana rongo i pai noa tana kotahi atu ki te kura rata kararehe i Aotearoa, i hoki mai ai ia i te tau 1996. I whakaaetia tana uru atu ki te hōtaka rata kararehe i te kura e mahi tonu nei ia i ēnei rā nei hei kaimahi pūmātauranga matua – koia anake te Ahorangi Māori o te Mātauranga mō ngā Rata Kararehe i te motu, i te ao whānui hoki (te āhua nei).

Ko te reo Māori te reo tuatahi o tana kuia i te taha o tana māmā, ā, i noho ia i te pūtake o te puke kei reira tana marae, ko Mātai Whetū. I kaha te tāmia o tērā reanga kia kaua e kōrero i tō rātou reo ki ā rātou tamariki, nā reira kāore tō Eloise māmā i tipu mai i roto i te reo me ngā tikanga, ahakoa i pātata tana noho ki te marae. E motuhake ana te ao o ngā tāngata katoa, ka mutu, kāore e kaha ana te kitea o ngā tamariki Māori e wehe ana i Aotearoa i te wā e 7 noa te pakeke kia noho ki Kānata, ka hoki mai ai ka 18 tau ana te pakeke ki te haere ki te whare wānanga i konei. Engari, pērā i te huhua noa atu —ko te nuinga rānei—o ngā Māori o ēnei rā nei, kei runga a Eloise i tana ara o te whai i tōna anō tuakiritanga, i tōna tūrangawaewae i te whenua me te iwi o Pare Hauraki, o Te Tara-o-te-ika-a-Māui.

Ko Hilton Collier

He Mātanga Hāpai Pakihi Ahuwhenua

Hawke's Bay Regional Council.

Ko Hikurangi te maunga
Ko Waiapu te awa
Ko Ngāti Porou te iwi
Ko Te Whānau a Rakairoa te hapū
Ko Rāmari rāua ko Nehe Collier
ōku mātua
Ko Hilton ahau
Nō reira, tēnā koutou, tēnā koutou,
tēnā koutou katoa.

I tipu mai a Hillton i tētahi pāmu miraka i ūna whenua tupuna i Te Tai Rāwhiti, i pāmutia ai e ūna mātua tūpuna, i tukuna iho ai hoki ki tōna māmā, ā heke noa iho ki a ia. Ka pēnei tana whakaahua i te pāmu a te whānau o tōna tamarikitanga:

“ko tōna uho, he pāmu miraka, engari he hinonga matatini kē ia. He māra nui ā mātou, he hipi ā mātou, he kai ā mātou, he mīti kau, he heihei. Katoa mai aua mea i a mātou, he kikomanu hoki. Waihoki, i te whenua ngā mea katoa e ora ai te tangata. He pūnaha hauropi i whakawhirinaki atu ki te pāmu.”

Nōna e tamariki ana i tana āwhina i tana koroua i te pāmu, ka hoki ō Hilton mahara ki te 143 kau i mirakahia ai e rāua, me tō rāua mōhio ki tēnā kau, ki tēnā kau.

“He ingoa tō te katoa. He paparanga pāpori hoki tō rātou. I mōhio rātou ki tō rātou wāhi i te hēti. Mēnā kāore i tika te raupapa i tā tētahi kau kuhu mai, i mōhio koe he raru tō taua kau.”

I haere a Hilton ki Tūranga Tāne, ā, i tana puta i te kura, i mōhio ia ki tana pīrangī ki te tū hei kaipāmu, nā reira i kotahi atu ia ki Te Whare Wānaka o Aoraki (ko Lincoln College i taua wā), ki te whakatutuki i tana Tohu Paetahi o te Mātai Ahuwhenua i te tau 1984. I taua wā, i tīmata mai tana whakaahere i ngā āhuatanga katoa o te pāmu a tana whānau. Nāwai, nāwai, ka whakawhititatu ia ki te ao o te mātanga hāpai i te pakihī ahuwhenua Māori.

Ki a Hilton, he mana tō ngā kararehe katoa, nā reira me manaaki. Ka whakamārama ia i te rerekētanga i waenga i ngā tikanga pai me ngā tikanga kino o te whakahaere kararehe, mā roto mai i ūna anō wheako, mā roto mai hoki i te pūtaiao o te kōhuru kararehe. I ngā wā o mua i te pāmu, ka āta whakahīkoitia ngā kararehe ‘mō te whare’ ki te whare parekura. Ka whakatā rātou, ka whāinutia hoki rātou, ka kōhurutia, ka tuakina ai. Nā aua mahi katoa i mōkarakara ai, i tāngohengohe ai hoki ngā kiko, tae atu ki te manaakitanga o te kararehe nō tana whānautanga mai ā whakatutuki ai i tōna pūtakenga hei kai.

Manohi anō, i te whakahorotanga o ngā kararehe e ruha ana ki runga o te taraka i ngā rangi wera, ka tae atu ki te whare parekura i runga i te ahotea, e nui ana hoki te kūhukahuka. Kāore ngā kiko e tau tika, me te aha, kāore te mīti kau e tāngohengohe, engari kē ia, ka kākatikati, ka pōuriuri, ka kino. Heoi, ina manaakitia te kararehe, ka eke ki ngā taumata tiketike o te kounga, ā, ka tika tā te kaipāmu whakapiki i ngā utu ki ngā kiritaki, nā te mea ka mōhio ki te tāngohengohe katoa o te mīti kau. I roto i te ahumahi o te whakaputa kai, e whakahirahira ana te maumahara ‘he mana tō ngā mea katoa e ora ana’, ā, ina pērā te manaakitia, ka pai ake rātou hei kai. “Mō te taha ki te whakapapa, ina whakaae tātou ki te whakaaro he hononga i waenga i ngā mea katoa e ora ana, mā reira e tika ai te whakaute me te manaaki i te kararehe me tōna anō mana.”

Ko Tākuta Kimiora Henare

He Kairangahau Mate Pukupuku

Ko Whakakoro te maunga moana
Ko Rangiputa te maunga whenua
Ko Whangapē te moana
Ko Awaroa te awa
Ko Ngāti Hauā te hapū
Ko Te Kotahitanga te wharenu i
Ko Te Aupouri, ko Te Rarawa ngā iwi
Ko Manuka Henare tōku pāpā
Ko Kimiora Henare tōku ingoa
Nō reira, tēnā koutou, tēnā koutou,
tēnā koutou katoa.

He Paewai Rangahau a Kimiora i te Auckland Cancer Society Research Centre, e noho nei ki Te Papa Ako Matua i Waipapa Taumata Rau.

He kairangahau mate pukupuku a Kimiora e rangahau ana i te āhuatanga matatini o ngā pukupuku i runga i te hiahia kia whakamahia te awhikiri ki te pakanga i te mate pukupuku.

Kia rangahau ai i te āhua o tā te mate pukupuku huri haere i te pūnaha awhikiri me te tana tipu mai hei pukupuku nui taioreore, me mātua whakamahi i tētahi tauira kararehe e pērā ana tōna matatini mō te pukupuku. Nā konā e whakamahia nei ngā kiore hei tauira kararehe mō te rangahau me te whai rongoā mō te mate pukupuku i roto i ngā tāngata. Kia pērā ai, ka whakawhānautia mai, ka whakatipuria mai hoki ngā kiore i tētahi kāhui horomata. Ka whakamahia te rahinga iti katoa e taea tonutia ai ngā whakamātauhunga. Ka whakaurua ngā pūtau mate pukupuku ki ngā tūmomo kiore ūrite, ki tua noa atu i te mata o te kiri, ki runga i te hope, he wāhanga e iti katoa ai te whakararu i te kounga o te oranga o te kararehe, ka tupu mai ai te pukupuku. Ka tukua ana ngā rongoā whakamātau ki ngā kiore, ka mātaihia e ngā kairangahau kia kitea ai mēnā rānei ka whai hua ngā rongoā hei rongoā mō te pukupuku.

I uru atu ia ki te kura tuarua Māori me te kura tuarua auraki, ā, i tana tau 13, i mōhio pai a Kimiora ki te nui o tana rata ki te mātai koiora,

nā reira i uru atu ai ia ki Te Tohu Paetahi o te Pūtaiao, ā, ko te Mātai Koiora Rongoā tana kaupapa matua. I haere tonu i tana whai i Te Tohu Paerua o te Mātai Hauora i te Mātai Māuiuitanga, i te Tohu Kairangi hoki i te Mātai Koiora Rongoā. Nō tana whakatākutatanga i te tau 2014, kua mahi a Kimiora hei kaimātai i te taiwhanga mātai koiora rongoā i ngā rangahau o te mate pukupuku i Tāmaki Makaurau, hāunga rā ngā tau e rua i mahi rā ia i tētahi taiwhanga pūtaiao e rite ana ki Kānata.

E huhua ana ngā kaupapa e tautokona ana e Kimiora hei whakahau i tā te Māori whai wāhi atu ki te pūtaiao, tae atu ki te MAPAS, arā, te Māori and Pacific Admission Scheme,¹ he hōtaka tautika kua roa e tū ana mā ngā ākonga Māori me ngā ākonga nō Te Moana nui a Kiwa kei Te Kura Rongoā o Tāmaki Makaurau. Ka whakahihikotia ia e tana pīrangī kia nui ake ngā hoamahi Māori i roto i taiwhanga rangahau koiora rongoā me ētahi atu tūranga pūtaiao, ahakoa tana mōhio ki te nuinga o ngā Māori ka whakatutuki i te whare wānanga kātahi ka puta ki te mahi i ētahi mahi 'e mīharo kē atu ana.'

E hoki ana ō Kimiora mahara ki te korenga o tētahi paku aha i hāngai ki te mātauranga Māori i tana whakangungutanga i te ao pūtaiao. Ehara te mātauranga Māori i tētahi kaupapa i kōrerotia ai i te taha o tana kaiwhakahaere. E rikarika ana a Kimiora ki te tiaki i tētahi ākonga o te tohu tāura, o te tohu kairangi hoki kia rangahaua te mate pukupuku, e whai wāhi ai ia ki te wānanga i ngā āhuatanga o te mātauranga Māori, i ngā uara Māori, i ngā huatau Māori hoki. He pērā te kaiwhakahaere i tētahi kaitiaki ki tā rātou tauira, tae atu hoki ki te te whakahau i te ākonga Māori kia haria atu ō rātou mātauranga ki te taiwhanga pūtaiao me te tautoko i te ākonga ki te tiaki i te mātauranga, ahakoa tōna momo. Ko te noho tahi a te Māori ki te kauhanga kotahi anake te wā e whai wāhi ai te kaimātai pūtaiao Māori kia māori te whakaurunga o te reo me ngā tikanga ki ngā wāhi mahi pūtaiao.

¹<https://www.auckland.ac.nz/en/fmhs/study-with-us/maori-and-pacific-at-the-faculty/maori-and-pacific-admission-schemes.html>

Ko Tākuta Leilani Walker

Behavioural Ecologist

Ko Mākeo te maunga
Ko Waiaua te awa
Ko Ngāti Patumoana te hapū
Ko Te Whakatōhea te iwi
Ko Mataatua te waka
Ko Waiaua te marae
Ko Ruamoko te whare tipuna
Ko Michael rāua ko Ratana ōku mātua
Ko Leilani Walker tōku ingoa
Nō reira, tēnā koutou, tēnā koutou,
tēnā koutou katoa.

He kaimahi pūmātauranga a Leilani i roto i te Mātai i te Taiao i Te Wānanga Aronui o Tāmaki Makau Rau (AUT). E whai wāhi ana ki tana rangahau i te whanonga hauropi te mahi ki te taha o ngā kararehe e ora tonu ana mā te whakamahi i a rātou i roto i ngā whakamātautau, mā te aroturuki rānei i ō rātou whanonga i ō rātou anō taiao māori. E arotahi ana āna mahi ki ngā kīrehe whai tuaiwi, pērā i ngā ngārara, i ngā pūngāwerewere, i te aha atu, i te aha atu.

Mai rā anō te pīrangī o Leilani ki te tū hei kaimātai koiora moana, ka mutu, hei tāna, ko tana pīrangī ki te whaiwhai i tana pāpā te take.¹ Nōna e tamariki ana, i hararei tōna whānau ki tātahi i ngā raumati ki te taha o ō rātou hoa, o te whānau Peters, ā, i te wā o te hao ika, ka titiro ia ki ngā hōpua i ngā toka, ka kerikeri hoki i te oneone ki te rapurapu i ngā pāpaka – nā tana noho ki tērā taiao i pai ai ia ki te mātai koiora, me te whakahihikotanga ūna e ā tana pāpā ‘kōrero mō ngā ara rerekē e mātai ai ngā kararehe i ngā tai, me aua momo āhuatanga.’

I te mutunga o te kura, i kotahi atu ai a Leilani ki te whare wānanga ki te whakatutuki i tana tohu takirua o te BA o te BSc hoki, me Te Tāhū Pūtaiao Paetahi i muri ake. Ahakoa kāore i āta whāia kia pērā, i tētahi wehenga, i rēhita ai ia ki tētahi pepa mātai ngārara e tau pai noa ai ki tana wātaka, ka mutu, “i taku uru atu ki tērā pepa, kāore au i paku pīrangī ki te mahi i tētahi atu mahi.”

I muri i tana whakautuki i Te Tāhū Paetahi, i mahi ia mō tētahi tau, kātahi ia ka rēhita ki te whai tohu kairangi, e rangahau nei i te kuneroatanga o ētahi o ngā wāhanga nui o ngā tinana o ngā pūngāwerewere taketake e kīia nei ko ngā native sheet-web spiders. I muri i tana whakatutuki i tana tohu kairangi, i tētahi o ngā mahi tuatahi a Leilani i Tāmaki Paenga Hira, i whānui ake tana titiro ki te whakamahi i ngā raraunga mātāmuri i ngā kohinga hītori nō te ao tūroa o ngā kararehe whai tuaiwi.

E ai ki te mātauranga Māori, he whakapapa tō ngā mea katoa e ora ana, arā, he mana tō aua mea nā te mea he uri nō ngā atua. Ko ngā atua ngā kaitiaki, ngā pūrākau, ngā tohu, ngā ariā hoki o te ao tūroa. Ko tā ngā pūrākau mō ngā atua me ngā huatau e hāngai ana (ko te whakapapa, ko te mana, ko te tapu, ko te tika, ko te pono, ko te aroha), he whakakōrero i te tūāpapa o te whakaaro Māori, pērā i tā ngā whakaaro pūtaiao whakakōrero i ngā whakaaro o Te Uru.

¹Royal Society Te Apārangī. (2004). Michael Walker – science and the sea. www.royalsociety.org.nz/assets/122-Alpha-Series-Science-and-the-Sea.pdf

Ko Rauhina Scott-Fyfe

He Kaitiaki Pūranga, He Kairangahau Pakake

Ko Hikaroroa te mauka
Ko Waikouaiti te awa
Ko Āraiteuru te waka
Ko Āraiteuru te tai
Ko Kāi Tahu, ko Kāti Māmoe,
ko Waitaha kā iwi
I te taha o tōku hākoro, nō Ingarangi,
nō Airani, nō Kōtirana ōku tīpuna
I te taha o tōku hākui, koia te taha Māori
I tipu ake ahau ki Ōtepoti
Ko Rauhina Scott-Fyfe ahau
Mauri ora.

I te 2018-2019, i rangahau a Rauhina i ngā mātauranga Māori mō tētahi o ngā kekeno o Aotearoa, mō ngā pakake (*Phocarctos hookeri*). I te whakatutukihanga o tana BA i te ‘Māori Studies’ ki Ōtākou Whakaihu Waka, i tono atu rā a Ngāi Tahu ki a ia kia kōkiritia tēnei rangahau mā Te Papa Atawhai i raro i te Mahere Whakahaere Tūraru mō ngā pakake.

He whāngote moana nō Aotearoa te pakake, i kitea puta noa i te tai i ngā wā o mua, engari kua panaia atu nā runga i te whakangau kāore nei i te toitū; i te tīmatanga, nā te Māori tērā mahi, engari nā ngā kaiwhakangau Pākehā hoki i te whiore o te rautau 18 i muri ake. I ēnei rā nei, he momo tata korehāhā te pakake e tinga nei ka korehāhā, koia hoki tētahi o ngā kekeno e iti katoa ana te kitea puta noa i te ao, inā hoki 12,000 anake kei te toe i ngā motu o te pito whakateraki o Te Kōpaktanga ki te Tonga. Ko ētahi o te hunga whai pānga i te mahere whakahaere tūraru mo ngā pakake, ko te ahumahi o te hao i ngā moana hōhonu, ko Te Reo o te Taiao, ko ngā kaipāmu o te rohe, ko te kaunihera, ko DOC, ko Te Manatū Ahu Matua, ko Ngāi Tahu hoki hei mana whenua, hei hoa patui tiriti anō hoki.

I whānau mai a Rauhina i te tau i tae mai ai te pakake, a ‘Mum’, ki uta kia whānau mai ai tana punua; te pakake tuatahi i whānau mai ai i uta i Te Waipounamu mō kō atu i te 100 tau. Ko te tau 1993-1994 te wā o te whānautanga mai, ā, i tipu mai a Rauhina i runga i te mōhio ki te motuhake o aua whāngote nā te mea nō te iwi o taua rohe tana māmā, ā, he kaimātai pūtaiao, he āpiha moana hoki tana pāpā mā Te Papa Atawhai. I a ia e tipu haere ana, ko tētahi o āna tino mahi, ko te haere ki ngā taha moana o te rohe me te aroturuki i ngā pakake i ngā tai o Ōtākou. I tipu mai a Rauhina me tana mōhio ki tana marae i Puketeraki, i Karitane, e 40 manomita te tawhiti i te pito whakateraki o Ōtepoti. Nā te kaha o tana hononga ki ngā pakeke i ngā rangi o tōna ao i mārō ai te haere a Rauhina ki te mahi i ēnei rangahau.

Noho ai ngā pakake ki ngā taha moana oneone, e huna nei ngā uwha whai punua i te taha o ā rātou punua i ngā tāhuna oneone kia kore ai e kitea e ngā taurawhi nui, i te nuinga o te wā (i ēnei rā) i waenga i ngā rākau paina. I tō Rauhina maumahara ki a Mum, he mate arotahi tōna he pakeke rawa nōna. I te wā i 16 ūna tau, i haere a Rauhina ki te taha o tana pāpā i tētahi haerenga rangahau ki Maungahuka i te pito whakateraki o Te Kōpaktanga ki te Tonga, i ora tonu ai te taupori o taua momo i tētahi rautau i muri ake i te whakakorehāhātanga ūna i Aotearoa. Nā ērā taupori tawhiti, kua hoki mai te pakake ki Muaūpoko kia puāwai mai anō i ūrātou whenua me ūrātou taiaio o mua.

Nā runga i tana kōkiri i aua rangahau, i ako ai a Rauhina mō tā te Māori hāpai i ngā kararehe me te kawe i te mātauranga o ūrātou tūpuna, ka mutu, i tā tātou noho ki konei ināianei me te aroturuki i ngā mahi o nāianei, ka taea e tātou aua hononga te whakatau, aua tikanga hoki te tō mai ki ngā wāhi me ngā mahi e kite nei tātou i waenga i aua kararehe ināianei.

Ko Te Winiwini Kingi

He Tangata Whenua

*Waarea, waarea, tēnei ka mihi atu
ki te kaupapa o te rā...*

Ko Whakairiora te maunga
Ko Horahora rāua ko Ngunguru ngā awa
Ko Te Waiariki te hapū
Ko Kerepeti Te Peke te tupuna
Ka moe a Kerepeti Te Peke i a Ripeka
Amos (Kimete), ka puta ki waho ko Mere
Ka moe a Mere i a Hone Wiremu
Mahanga
Ka puta ki waho ēnei wāhine,
a Riri rāua ko Peti
Ka moe a Riri i a Raniera Kopa, ka puta
ki waho ko Kupai, ko tōku whaea
Ka moe a Peti i a Hone Paraone Kingi,
ka puta ki waho ko tōku matua, ko Te
Winiwini
Ka puta ki waho ko ahau, ko Te Winiwini
Kingi
Nō reira, tēnā koutou, tēnā koutou,
tēnā rā tātou katoa.

Ko Winiwini tētahi kaumātua e noho nei ki ngā whenua o ūna tūpuna i tukua iho. Nō Te Waiariki, nō Ngāti Kororā, nō Ngāti Takapari hoki ia, arā, nō ētahi o ngā hapū o Ngāpuhi e noho nei hei mana whenua mō ngā whenua kei te pito whakaterāwhiti o te tāone o Whangārei. E ai ki a Te Waiariki, nō ngā awa rātou, ka mutu, nā ngā ngahere aua awa i whāngai, e rere atu nei ki te tai o te rāwhiti: i Ngunguru ki te raki, ki Horahora, ki Pātauā, ki Taiharuru ki te tonga.

Tūhono ā kura ki te riu o Whangārei, [CC BY 3.0](#).

I tipu mai a Winiwini i ngā whenua o ūna tūpuna, ka mutu, i hoki atu ia ki te noho ki reira i te takiwā o te 30 tau ki muri, i te wā i wātea atu ai ia ki te hoki atu. E hoki ana ngā mahara o Winiwini ki ngā kōrero a tana kuia, a Riri, ki a ia mō tana maumahara ki ngā rākau taketake i ngā whenua o runga i tōna wā kāinga nōna e tamariki ana. I whānau mai a Riri i te takiwā o te tau 1900, nā konā e mōhiotia i turakina aua pūnaha hauropi i Te Tai Tokerau i te rautau 20.

E hoki ana ngā whakaako o Winiwini ki tā ngā kaumātua here i ngā pītau i runga i ngā kiekie, hei whakaruruhau i ngā hua i ngā kiore nō ngā hua e maonga haere ana, kia pai ai te hauhakenga i te wā e maonga katoa ana. Heoi, nā runga i te whakatakina o te kiore rāwaho me te kiore nō Nōwei ki reira, kāore aua here i whai hua; i ngaua noatia e aua kiore.

Nō tana hokinga mai ki te whenua, kua mahi a Winiwini ki te whakaruruhau i te ngahere taketake kei te toe me ngā pūnaha hauropi o ūna poraka whenua. I te tāraketanga o ngā tārawa e ngā Pākehā, i waiho mai ngā pakohu, e noho tonu nei, tōna noho tonu nei, ētahi wāhangā iti o ngā puihi kauri taketake i ēnei rā nei. E ora tonu ai ngā toenga o te puihi taketake, kua karo a Winiwini i te akiaki a ētahi kia tāraketia tana poraka me te waiho i ētahi kau ki reira, nā te mea ka whakakino ngā kau i te papa i te ngahere, ā, ko te kōhi ka tipu mai. Hei tupuna e haepapa ana, me whakatau i ngā whakataunga hei painga mō te whenua.

Published September 2024

ISBN 978-1-877264-59-7

Te mātauranga Māori mō ngā kararehe

1. Te kurī
2. Te kiore
3. Ngā manu a Tāne-mahuta
(te pīwakawaka, te tūī, te kererū,
te ruru, te kōtare, te tītī, te toroa)
4. Ngā ika a Tangaroa
(te makō, te tohorā)
5. Ngā ngārara – te aitanga a Punga
6. Te aitanga pepeke

He Whakataukī

Te manu e kai ana i te miro, nōna te ngahere
Te manu e kai ana i te mātauranga, nōna te ao.

I mōhiotia ngā kararehe e ngā tūpuna Māori mā roto mai i ngā anga taketake whāiti o te mōhio i hāngai ki ngā whakapapa. Kei ngā tapanga e ono o raro iho nei te whakatakina o te Mātauranga Māori mō ētahi o aua kararehe:

- 1 Te kurī
- 2 Te kiore
- 3 Ngā manu a Tāne-mahuta
(te pīwakawaka, te tūī, te kererū, te ruru, te kōtare, te tītī, te toroa)
- 4 Ngā ika a Tangaroa
(te makō, te tohorā)
- 5 Ngā ngārara – te aitanga a Punga
- 6 Te aitanga pepeke.

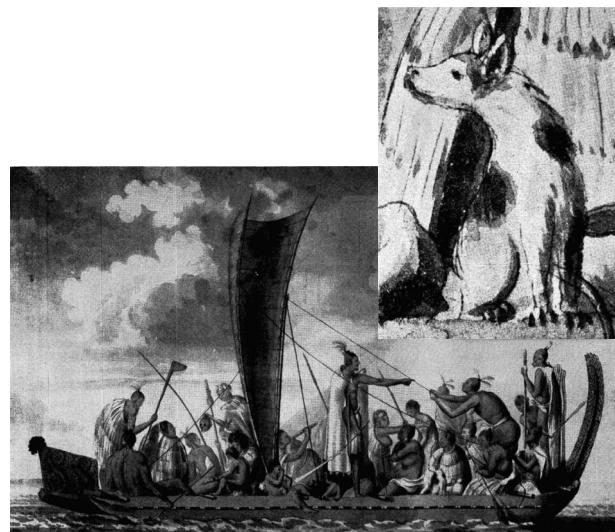
I ētahi wā, ka takahi aua karangatanga Māori i ngā karangatanga o te pūtaiao, pērā i tā te tohorā noho i raro i ngā ika. Ko te kurī me te kiore te tuatahi, nā runga i tō rāua whakahirahira, nā te mea i āta haria mai aua whāngote i Te Moana-nui-a-Kiwa ki Aotearoa i te hekenga mai o ngā tūpuna Māori. E hāngai ana ngā karangatanga e whā e toe ana ki te whakapapa me ngā tūpuna o aua kararehe.

1 Te kurī

I noho ngā kurī ki ngā kāinga o te Māori hei mōkai, hei hoa haere rānei, engari he pūmua whakahirahira o roto ina kaingia; waihoki, tērā ētahi hītori Māori e kōrero ana mō ngā kāhui kurī e mohoa ana. E noho ana te kurī, me ngā kurī katoa nō Te Moana nui a Kiwa me te tingau (dingo), ki roto i te karangatanga o ngā mōkai whānui o te kurī, arā, te *Canis familiaris*. E ai ki ngā kōrero a ngā Pākehā tuatahi i tae mai ai ki Aotearoa mō ngā kurī, i ngawē te kurī, engari kāore i auau; e tohu ana pea te korenga o ngā kōrero i nui i te rite o tā te kurī mahi ki ngā mahi a ērā atu o ngā kurī mōkai. Ahakoa he kai hoki te kurī, i whakamahia tōna hiako, ūna huruhuru, ūna wheua hoki ki te waihanga, ki te whakarākei hoki i ētahi kākahu, i ētahi taonga whakarākei, i ētahi taputapu hoki. I whakamahia hoki ngā kurī e te Māori hei kurī whakangau e rapurapu ai i ngā manu huhua.

E ai ki ngā kōrero tuku iho, i tāpua ngā kurī i roto i ngā tikanga, i te ahurea, i te taha wairua hoki i te ao Māori. Mō te taha ki te whakapapa, ko te taokete o Māui, ko Irawaru, te tupuna o te kurī. I kīia ko ngā kurī he tupuna, he kaitiaki hoki ki ētahi hapū me ētahi whānau, ka mutu, e ora tonu ana aua tikanga i tēnei wā tonu nei. E kīia ana i aua pūrākau tā te kurī ārahi i ūrātou waka me ūrātou tāngata ki tētahi tauranga haumaru, me te huringa o ētahi tipua hei kurī. E kitea ana ngā whanonga o te kurī i ngā whakataukī mō ngā āhuatanga o te tangata kāore nei i te pai: te māngere – he whiore tahutahu, arā, te whiore e tahua ana (i te kaha o te takoto ki te taha o te ahi); te tautauā – he whore hume, arā, te whiore kei waenga i ngā waewae; te whakatuanui rānei – he kurī e pōtete ana, arā, ānō nei e herea ana te kurī ki te taura.

He kurī kei runga i te waka taua¹

I muri i te taenga mai o te Pākehā, i kaha ai tā ngā kurī rāwaho moe haere me ngā kurī taketake, ka mutu, i te remu o te rautau 19 me te upoko o te rautau 20, kua kīia ko ngā kāhui kurī mohao he pōreareatanga, i whakaponotia ai ko aua kurī rā, he hanumitanga i waenga o ngā kurī rāwaho me ngā kurī taketake, ā, kua pūhia ina kitea e ngā hēpara me ngā kirinoho. I kōhurutia aua kurī i te taunga haerenga o ngā kirinoho. Kua korehāhā ngā kurī taketake i te haurua tuarua o te rautau 19.

¹ Mai i te kohinga pikitia a te Whare Taonga o Piritene nā A. Buchan, nā S. Parkinson, nā J. F. Miller.

2 Te kiore

I āta haria mai ngā kiore ki Aotearoa e ngā tūpuna Māori mō ngā taioranga o roto, hei kai pūmua whakahirahira. I whakatipuria ngā taupori kiore i ngā papa tāpui, i rāhuitia hoki ngā kiore e ngā kirinoho Māori me ngā iwi. Engari ehara i te mea ko ngā kiore anake i pērātia, i maha hoki ngā manu i haria hei kai i roto i aua rāhui, e whakaatu nei i te pai o te noho tahī i te taiao ki te taha o te kiore, nā te mea i te nuinga o te wā, ka kai noa te kiore i te huarākau. I tāroretia ngā kiore mā te whakamahi i ngā taupopoki i takoto i tana ara hīkoi, mā te whakamahi rānei i ngā rua toreia. I parahunuhunutia, i tīhorea, i rokirokitia hoki ki ngā hinu i ngā hue, i tētahi tukanga (me tētahi rawa) e kīia nei ko te ‘huahua’. He taonga nui te huahua kiore, i whakamahia ai hei tauhokohoko hei hoko whenua. I whakamahia ngā hiako kiore kia waihanga mai i ētahi kahu kounga.

Ko te kiore (*Rattus exulans*) te momo kiore iti katoa i te puninga o te ‘Rattus’. E taketake mai ana tēnei momo i te pito whakaterāwhiti-mā-tonga o Āhia, kātahi ka horapa puta noa i Te Moana nui a Kiwa i te whakawhitinga o ngā tāngata i ngā moana i tētahi kohinga moutere ki tētahi. E ai ki te tirohanga Māori, ehara te kiore i te mea kino, pēnei i ngā whakaaro o te hunga nō Te Uru whakapono nei ko ngā kiore he ito nō te tangata, e kawe nei i ngā tahumaero me ngā mate urutā, e kīia nei hoki he riha, e tika ana kia orotā. He taonga whakahirahira te kiore, e ai ki te tirohanga Māori. E whakaatu ana te tirohanga Māori ki te kiore i te tauaro, i te nuinga o te wā, o te whakaaro Māori ki ngā whakaaro pūtaiao o nāianei.

I te wā koroniara i tīmata mai i te upoko o te 1800, i whakawaimehatia ai, i whakakapia ai rānei ngā kiore taketake i ngā wāhi e kaha kitea nei ngā momo kiore Pākehā (ko te *rattus rattus* me te *rattus norvegicus*), i tīmata mai ai i te taha o ngā wāhi e noho nei te tangata. I waenga i a Ngāi Tūhoe, e mau tonu ana ngā maharatanga mō te ngarohanga o te horotai, o te kiore, i nui nei te tāroretia i te Huiarau me Te Urewera, ā tae noa mai te kiore nō Nōwei. E whakapaetia ana i korehāhā te kiore i te tuawhenua i te takiwā o te tau 1922, engari e ora tonu ana ētahi o ngā taupori kiore i ētahi moutere mamao.

Te kiore. Nā Carl Clifford, CC-BY-2.0.

I tētahi o ngā tātai whakapapa whāiti, he uri te kiore nō Hinamoki, tētahi o ngā tēina o Tāne-mahuta, te tupuna o te tangata me ngā mea koirora kei te whenua, e ai ki ngā whakapapa atua i te mātauranga Māori mō te ao tūroa. E ai ki ngā kōrero, i hoki atu ngā kiore ki tō rātou kaitiaki, ki a Ruanui, i ngā pūrākau nō Mamari waka. E kitea ana i te piringa i waenga i te kiore me te tangata te take e whakairohia nei ngā kiore i ngā wharenu i me ngā ingoa o ngā tāngata, o ngā wāhi hoki. I whai wāhi hoki ngā kiore ki ngā tikanga Māori o ia rā, e whakaaturia nei i ngā waiata, i ngā haka, i ngā kupu whakarite, i ngā whakataukī hoki e whakatairite ana i te ao o te kiore ki tō te tangata.

3 Ngā manu a Tāne-mahuta

He uri ngā manu, me ngā rākau, ngā tāngata hoki, nō Tāne, nā reira he whanaunga hoki rātou ki a rātou. Ko tētahi atu ingoa mō ngā manu, ko ‘te aitanga kapakapa a Tāne’ - arā, ko ngā tamariki a Tāne e kapakapa nei ō rātou parirau, ā, ko ngā rākau o te ngahere, ko te ‘hua a Tāne’ - ko te tikanga o te ‘hua’ ko ngā tamariki me ngā huarākau, ngā patatini hoki nō ngā rākau. Ahakoa he kupu whānui te ‘manu’ mō te ‘bird’, ka whakamahia hoki hei whakaahua i ētahi atu mea ka rere, pērā i te pekapeka me ngā manu aute. I ētahi wā, ka kīia ko ngā manu ngā kaituku karere nō te ao wairua, e hari nei i ngā whakatūpatotanga me te whakahau a ngā atua, a te hunga rānei kua mate e arohaina ana e te tangata.

He mātāpuna pūmua tāpua te manu; ko te kūkupa/kererū me te kākā ētahi o ngā kai tāpua katoa i mua i te taenga mai o te Pākehā, i tāroretia, i pūroutia hoki. I whakamātauria te āhua o ngā manu i mua i te puta ki te whakangau. I mau hoki ngā manu mā te whakamahi i tētahi mōkai - he manu ‘mōkai’, he tīmori rānei, i ngā kaupeka rānei e nui nei ngā hua nā te mea ka pērā rawa te mōmona o te manu, e kore e taea te rere atu, ka taumaha rawa rānei ina kaha te ua, nā reira ka mau ki te papa. I ngā tāhere, i ngā tāwhiti, i ngā tao, i ngā arawhata hoki kua hangā hei hopu manu e kitea ana ngā pūkenga o ngā Māori me tana hangarau.

Ahakoa hei kai te manu, he taonga puiaki ngā huruhuru o ngā manu, ā, i huhua tōna whakamahinga e ai ki ōna āhuatanga. Ko ētahi manu i hopukina hei hohore i ngā huruhuru, tē hopukina kētia ai hei kai, pērā i te kōkako, i te huia, i te kōtare, i te kōtuku anō hoki. I whakamahia ngā huruhuru: hei kākahu, hei tiatia, hei whakarākei hoki i ngā kākahu, i ngā rākau patu, i ngā waka, i ngā taputapu tākarō, i ngā ipu, me ētahi atu mea. I whakamahia hoki ngā huruhuru me ngā kiri o ngā manu hei tāpi i ngā taotūtanga, i te weranga rānei o te kiri, hei hei whakakakara rānei. I whakamahia hoki te hinu o ngā manu hei rongoā, i te tāmoko, hei rokiroki kai hoki i ngā hue. I nui te whakamahia o ngā wheua o ngā manu nui ake, tae atu ki ngā ngira, ki ngā pīhuka, ki ngā kōauau, ki ngā whakakai hoki. E whai wāhi ana ki tō te Māori mōhio ki ngā manu te mōhio ki ngā kāinga me ngā taiao o ngā manu - katoa mai he mōhiotanga matahīapo i āta whakaakona, i āta tukua iho hoki i tētahi reanga ki tētahi, i ngā pia o te whānau me ngā wānanga.

Te korimako/kōmako. Nā Christopher Stephens, CC-BY-4.0.

E nui ana te kōrerotanga o ngā manu i ngā kīwha me ngā kupu whakarite Māori, hei tauira, mēnā e rōreka ana te reo waiata o tētahi, ka kīia pea ia he korimako/kōmako, ka whakahāngaitia pea te tangata e kaha nekenekē ana ki te pīwakawaia/tīrairaka, manohi anō, ka tohu hoki pea te ruru e koukou i te ongeonge, i te tō te tangata mate kanehe ki tāna ipo kāore nei pea i tōna taha. Tērā ētahi kōrero mō ngā tipua manu me ngā tāngata e eke ana i ngā manu kaitā, pērā i te teina me te tuakana rerehua, i a Reitū rāua ko Reipae, i rere atu ai i tō rātou kāinga, i Waikato, i runga i te tipua kārearea kia mārena ai i tētahi o ngā tupuna whakahirahira nō Te Tai Tokerau.

E rite tonu ana te kitea o ētahi o ngā manu, pērā i ngā manu e rima e whai ake nei - te tūī, te kererū, te pīwakawaka, te ruru, te kōtare hoki, ka mutu, kua urutau hoki (tōna urutau nei) ki ngā taiao o te tāone kei reira ngā rākau me ngā tipu e taketake ana, me ngā mea rāwaho kei roto i ngā māra me ngā papa tāpui.

Te tūī/kōkō. Nā Bernard Spragg, CC-BY-1.0.

Te tūī/kōkō

Ko te tūī, e kīa nei hoki ko te kōkō, tētahi o ngā manu tioriori ronganui; ki te kī atu ki te tangata ‘me he korokoro tūī’, he mihi tēnei i te pai o tana waiata. He mīharo hoki te mōhio o ngā tūī ki te tāwhai, e kaha nei ki te tāwhai i ngā waiata a ētahi atu manu, i ngā oro huhua rānei ka rangona e rātou. I noho ngā pīpī kōkōuri hei mōkai mā te Māori, i kai ai i ngā patatini me te kūmara kua maoa, i whakaakona ai hoki ki te kōrero, ka mutu, tērā ētahi i mōhio ki te 40 kupu hemihemi. He puiaki ki ō rātou tāngata ngā tūī e mōhio ana ki te kōrero, i kaha ai te whakarongohia e ngā whānau, inā hoki i whakapono ētahi he matakite rātou. Tērā hoki ētahi pūrākau mō ētahi tūī atamai i mōhio ki te taki karakia me te taki whakapapa, ā, i tētahi o ngā pūrākau, i pakanga ētahi nā runga i te tāhaetia o tētahi tūī atamai. Ko tētahi kupukiri mateoha pea mō te pōtiki o te whānau, ko ‘he kōkō iti’ - arā, he tūī iti. I rere tonu ēnei tikanga Māori tae atu ki te rautau 20.

Te kererū/kūkū/kūkupa

Pērā i te nuinga o ngā manu, he kupu ororite ēnei ingoa mō te manu taketake nei, e tāwhai nei i ā rātou kū māmā i te ohorere, ahakoa i te nuinga o te wā, he ‘kararehe māhaki, e taunga ana ina whakatata atu te tangata ki a ia, e ngū ana hoki i te nuinga o te wā.’ Ko te kererū tētahi o ngā āhua o te tipua i mōhio rā ki te huri i tōna hanga, o Māui, kia pai ai tana whaiwhai atu i tana māmā, i a Taranga, ki Rarohenga ki te tūtaki atu ki tōna pāpā. Ko te ngahuru me te hōtoke te wā pai ki te whakangau i te kererū, i muri iho i tāna apuapu i ngā miro. I kaha te whakangaua o ngā manu i te wā i mōmona ai rātou, kātahi ka rokirokitia hei huahua manu mō tētahi atu wā.

Te kererū/kūkū/kūkupa. Nā [Pseudopanax](#) at English Wikipedia.

Te pīwakawaka/tīrairaka.
Nā Rosa Stewart, CC-BY-SA-4.0.

Te pīwakawaka/tīrairaka

Whaiwhai ai tēnei pīwakawaka nanakia e iti ana i ngā tāngata me ngā manu i te ngahere, e kapokapo nei i ngā ngārara kua tumeke i tana nekehanga nōna ka rere. Kei te takiwā o te 20 ngā ingoa mōna, ā, e rite ana te takotoranga hei tāwhai i te toaitanga o āna mahi. Kitea ai hoki te pīwakawaka i ngā pūrākau mō Māui, inā hoki nāna i rahua ai tā Māui ngana ki te whakatutuki i te atua o te mate mā te kuhu i te tinana o tana tupuna, i te kaitiaki o te pō, i a Hine-nui-te-pō, nā tana kata i te wā hē. I whakaoho a Pīwakawaka i a Hine-nui-te-pō, i katī ai i ōna waewae, i hinga ai hoki a Māui, me te aha, i horapa te mate ki te ao. Ko tana whai wāhi pea ki tēnei pūrākau te take he tohu mate tā te pīwakawaka kuhu atu ki te whare o tētahi tangata.

Te ruru/koukou

Whakangau ai te ruru i ngā pō kua urutau nei ki te noho ki ngā whenua o ngā pāmu me ngā tāone. He pānga ū rātou ki te ao wairua, ā, i waenga i ngā whānau huhua, ko te ruru tō rātou kaitiaki, e kawe nei i ngā kōrero nō ngā atua e whai mana nei ki te tiaki, ki te whakatūpato, ki te ārahi hoki. Ko tētahi o ngā kaitiaki o Ngāti Wai ki Whangaruru, ki Te Tai Tokerau, ko Hineruru, e tohu ana āna tangi me ōna whanonga i tētahi karere pai, i tētahi karere kino rānei. Whakaritea ai ngā tūtei e tiaki nei i ngā urupā i te pō ki te ruru, e tangi nei i tana whakatūpatotanga. Ina hinga tētahi e arohaina ana e koe, ka whakarite hoki pea koe i a koe anō ki te ruru me te mōteatea o tana tangi.

Te ruru/koukou. Nā JJ Harrison, CC-BY-SA-3.0.

Te kōtare

He manu pūkenga rau te kōtare e ora tonu nei i ngā taiao kua nōhia nuitia e te tangata, e noho nei i ngā ngahere taketake me ngā ngahere rāwaho, i ngā pāmu, i te taha o ngā roto me ngā kōawa, i ngā taikoraha hoki. I ngā tau o te 1879, i whakaritea e te Acclimatisation Society of Whanganui tētahi pūtea whakapati hei utu i te kōhurutanga o te kōtare, nā te mea i te kōkirikiritia ngā tiu, i kaha whakaheke werawera ai te rōpū kia whakatakinā te tiu kua ahu mai i Ūropi me Ahitereiria. Nā konā e noho nei te kōtare hei wāhanga mō tētahi kōrero whānui mō te hīkaka maikiroa o te Pākehā ki te tuku mai i ngā manu, i ngā kīrehe, i ngā tipu hoki, me te hītori whānui o tā te Māori porotēhi i aua mahi.

I whakarite te Māori i te kōtare ki te tūtei e mātai nei tana titiro, ā, ko tētahi o ngā pae o runga o te pā, ko te ‘kōtare’. I kāwhakina, i tunua hoki ngā pīrere kōtare i ngā hāngī, ā, i nui te pīrangitia o ngā huruhuru kikorangi wheriko hei whakarākei i ngā kākahu, hei poapoa hoki i te hao ika. Whakamahia ai te kīanga ‘he kōtare koe’ hei whakakapi i te tangata ka tae atu me te mātakitaki i te hunga e kai ana me kore noa e whai kai, he whakahāngaitanga i te korenga o te kōtare e neke i te wā o te noho ki te peka, e kimi nei ūna ‘kanohi hōmiromiro’ i ngā kai. I karanga ngā tamariki Māori, i tā rātou kite i tētahi kōhangā kōtare i tētahi ana: ‘Putaputa kōtare, putaputa kōtare’, ka mutu, ka waiata hoki i tētahi ruri ua mō te kōtare, nā runga i tana tohu i tētahi rangi paruhi e kainamu mai ana.

Te tītī, te ōi

Ko te tītī te ingoa e kaha whakamahia ana hei whakakapi i tētahi momo tītī anake, arā, ko te ‘sooty shearwater’, engari ko te tītī tētahi ingoa whānui mō ngā momo manu moana huhua - arā, ko ngā ‘shearwaters’, ko ngā ‘petrels’, ko ngā ‘prions’, ko ētahi atu hoki ka peka mai ki ngā tai o Aotearoa. I tapaina te tītī ko te ‘muttonbird’ e te Pākehā i te rite o te āhua o te kiko hinuhinu o roto ki te mātene. Ko te ūi hoki te ‘grey-faced petrel’ ka kitea i ngā taiao o Te Ika a Māui, e kapi nei hoki i te ingoa o te ‘muttonbird’. Kitea ai ētahi kāhui tītī nui e noho ana, e whakarite kōhangā ana, i ngā moutere i waho atu i te tuawhenua e tata ana ki Rakiura. He kai whakahirahira te tītī, i whakamahia ai hoki hei tauhokohoko ki ētahi atu iwi, tae atu hoki ki ūrātou huruhuru. Ka tino mōmona ana ngā pīpī, ka kāwhakina i ngā kōhangā. Ā muri ake, ka puta ana ngā pīrere i te tōnga o te rā ki te korikori i ūrātou parirau, i whakamahi ngā tāngata i ngā tūrama kia whēkite ai ngā pīrere. Ka huhuti i ngā huruhuru, ka tuakina, ka kōhuatia, ka rokirokitia hoki i ūrātou anō hinu, i ngā pōhā i ngā wā o mua, arā, he pēke kua hangaia ki te rimurimu, engari i ēnei rā, ka rite tonu te whakamahia o ngā pākete kirihi e whai taupoki ana.

Ko tētahi tauparapara e rite tonu ana te whakamahia hei tīmata i tētahi mihi, ko ‘ka tangi te tītī... ka tangi hoki ahau’, e whakaatu nei i te tautohu a te Māori i tēnei momo kai a ngā tūpuna. Ko tētahi atu kupu whakarite, ko ‘he manawa tītī’ hei kōrero mō te tangata e manawaroa ana. He tikanga whakahirahira, he kaupapa whai moni whakahirahira hoki te kāwhaki tītī ki ngā Māori o Rakiura, ā, mō te hia tekau tau kua mea i roto i ngā mahi tōrangapū kia whai wāhi tonu atu ki taua rauemi, i te mahi tahi hoki ki ngā kaimātai pūtaiao e rangahau nei i te manu mō te toitūtanga te take. Tērā ētahi whānau ka kāwhaki tonu i ngā ūi i ngā moutere o Mokohinau (e tata ana ki Ruakākā) me Aldermen (e tata ana ki Whitianga).

Te kōtare

Te toroa

Te toroa

E ahu mai ana te ingoa o te ‘toroa’ i te tauhi māmā o te rere o tēnei manu, e kīia nei kua haria mai ki Aotearoa i te rangi tekau mā rua e Tāwhaki i muri i tana whawhai ki a Whiro, ā, he puiaki ō te toroa huruhuru mā ki te Māori, i āta puritia ai i ētahi pouaka rākau kua whakairohia, pērā i ngā waka huia. I whakamahia ngā huruhuru o te toroa hei waihanga pare i mau ai ngā rangatira, hei waihanga manu aute, hei whakarākei hoki i ngā kākahu, i ngā wāka, i te kanohi anō hoki mā te tuitui ki ngā werohanga i ngā pātaki o te ihu. I whakamahia ngā wheua o ngā toroa hei taputapu tāmoko, hei nguru, hei whakahei, hei whakakai hoki. I kāwhakina ngā pīrere toroa i ō rātou mātua hei mōkai i ngā iwi o tātahi, ā, he wā ūna i whati ētahi o ngā whenua o ngā parirau kia kore ai e rere atu, hei whakaratonga huruhuru hoki, tae atu hoki ki ūna hua, ki ūna kiko hoki.

He repe waitai, he pū waitai hoki kei ō rātou ngutu e noho nei hei pūnaha tuku atu i te mātaitai, e pai ai tā rātou inu i te waitai. Tohua ai ngā tukunga waitai ki tētahi tauira raranga motuhake e whakamahia nei i ngā kahu, i ngā whāriki, i ngā tukutuku hoki, e kīia nei ko ngā ‘roimata toroa’. E huhua ana ngā pūrākau me ngā whakataukī e kōrero ana mō ngā haerenga o te toroa i te moana, mō tōna taketakenga mai, mō ūna huruhuru mā hoki e wheriko ana. Ko te ‘me he toroa e tau ana i runga i te au’, ko te ‘me he toroa ngunungunu’ hoki ētahi mihi e whakarite ana i te tangata ki te tau o te toroa.

He tohu ngā huruhuru toroa nō te maungārongo i ngā iwi o Taranaki. I whakatikangahia te mau i tētahi huruhuru toroa mā i ngā makawe i te rautau 19 i Taranaki e ngā poropiti, e ngā rangatira tōrangapū, e Te Whiti o Rongomai rāua ko Tohu Kakahi, hei tohu i tā rātou kaupapa i tū rā i Parihaka. I ārahi rāua i tētahi kaupapa o te ātete mārire i te tōkeke-kore o te panaia o rātou i ō rātou wā kāinga kia wātea ai ki ngā kirinoho Pākehā.

Te whakamaroke ika¹

4 Ngā ika a Tangaroa

E huhua ana ngā tikanga e hāngai ana ki te whakapapa o ngā ika, engari e mārama ana te kīa o rātou ko ‘ngā tamariki a Tangaroa’, nā te mea ko Tangaroa te atua o te moana me ngā kīrehe katoa o roto. I te whakaterenga o te waka i ārahi ai a Tamatekapua ki Aotearoa, i tūtaki atu ai ki tētahi kīrehe o te moana, ki a Te Parata, i tata apu rā i te waka me ūna kaumoana. I ora ai rātou, nā tētahi mangō, ā, hei mihi, i tapaina anō te waka me tō rātou iwi ko Te Arawa (he ingoa mangō).

I whakahirahira, e whakahirahira tonu ana hoki, te hao ika hei mātāpuna kai ki te Māori, ā, i huhua hoki ngā tikanga hao ika a ō tātou tūpuna - ko te wero, ko te hī, ko te tārore, o te hao hoki. Ko te hao ika te kaupapa ūhangā matua i Pēwhairangi i kaha kapi ai i te mahi a te tangata i ngā tau tōmua o te taunga mai o te Pākehā. I iti ngā kupenga a ngā Pākehā mēnā i whakaritea ki te rahi o ngā kaharoa kua hangaia i te muka. Ko te

hangā i tētahi kaharoa hou, pērā i ngā mahi katoa e nui ana, he mahi mā te tokomaha, i ū rā te tapu o ngā tāngata me te wāhi i hangā ai i te kaharoa. Kāore tētahi atu i āhei atu ki te wāhi mahi, hāunga rā te hunga kua tonoa ki te mahi i te mahi. Ahakoa te uaua, i āta whai tonu i te rāhui, ka mutu, i nui te whiunga ina takahia. Kāore i whakaaetia te kānga o ngā ahi, te takanga o ngā kai i te wāhi rāhui ā tutuki noa te kaharoa, kātahi ka hiki i te tapu.

E hāngai ana ngā huatau, pērā i te tapu me te noa, ki ngā taputapu me ngā wāhi o te hao ika. Mō te taha ki ngā mātauranga Māori mō ngā kararehe, i tāpua ake ngā mangō me ngā tohorā ki te Māori.

¹ Heaphy, Charles 1820-1881: Motu Rangitoto. He puia korehāhā. Nama 2 [ngā 1850?] Te Whare Pukapuka o Alexander Turnbull. C-025-002

Te makō/mangō

E huhua ana ngā ingoa mō ngā tūmomo mangō huhua e kitea ana i ngā moana o Aotearoa, engari ko te mangō (i te pito o raro) me te makō (i te pito o runga) ētahi o ngā mea e ronganui katoa ana, ā, e whakamahia ana hei kupu whānui mō ngā mangō. Ka whakaritea ngā toa ki ngā mangō, i ngā kupu whawhai, pērā i te ‘Kia mate ururoa tātou, kei mate ā-tarakihī.’ E rite ana te makō ki te ‘tiger shark’, ki te ‘blue pointer’, ki te ‘dogfish’, ki te ‘gummy shark’ rānei.

I taea e ngā taniwha o te moana te huri hei mangō, pērā i te taniwha o Te Tai Tokerau, i a Ruamano. Mēnā i tūpoki tētahi waka, ka karangahia a Ruamano e ngā kaumoana kia whakaorangia ai rātou. I aua wā, he kaitiaki hoki ngā taniwha – arā, ko ngā kararehe ngā kaimahi a ngā atua.

Ngā Mana (Kaitiaki) o Ngāti Wai

I waenga i te iwi o Ngāti Wai ki Whangaruru, kei te pito whakaterāwhiti-mā-raki o Whangārei i Te Tai Tokerau, ka kīia ngā kararehe e tiaki nei ko ngā ‘mana’ e ōrite nei ki ngā ‘kaitiaki’ (Tūhoe) e whakamahia whānuitia ana. E kōrero ana te mana mō tētahi karangatanga atua, ā, e hāngai pū ana ki ngā mahi tipua. Ko ngā kaitiaki ngā atua kua uru atu ki tētahi tūmomo kararehe, ā, e kīia nei ēnei kararehe, he ‘mana’ hei tonu i te whakapono ko ngā kaitiaki te mātāpuna o tā te tangata whai mana. Nō te kaihao e hao ika ana te mana nā te mea he kaupapa haurokuroku te hao ika. Ka puta te ihu o te tangata mana nui, ā, ka hinga te tangata noa. He mana hoki tō te tangata mēnā ka peka atu te mana o tētahi iwi ki a rātou kia tukua ai tērā kaha.

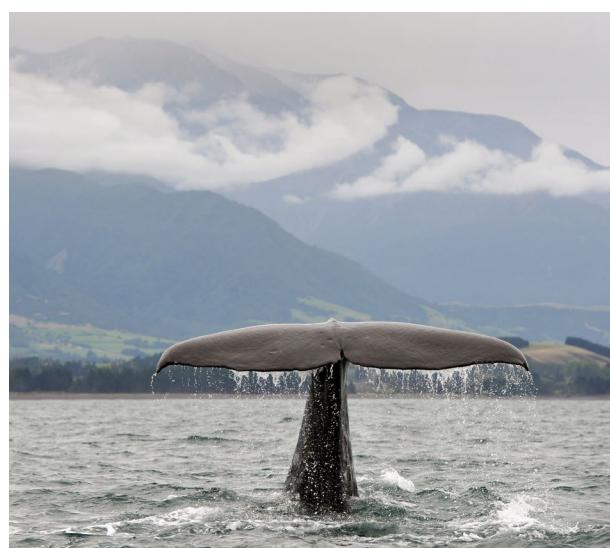
E ono ngā kaitiaki kararehe e mōhiotia ana e ngā tāngata o Whangaruru, e rua ngā mangō, he whai tētahi, he kawau tētahi, he ruru (Hineruru) tētahi, he kūri tētahi. Ka whakatata atu aua mana ki ētahi tāngata mēnā ka whakatauria kia pērā, ā, ka hāngai tō rātou āhua ki tētahi take whāiti, ki tētahi take whakahirahira hoki ki te tangata e torona ana e rātou

Te tohorā

E ai ki ngā tikanga Māori, he ika te tohorā, ā, ko rātou ngā tamariki nui katoa a Tangaroa. Ko te tohorā (tohoraha rānei) tētahi kupu whānui mō te ‘whale’, engari e whāiti ana hoki ki te ‘southern right whale’, arā he tohorā ka hekeheke i ngā tai katoa o Aotearoa. Ko tētahi atu kupu mō ngā tohorā ko ‘te whānau puha’. He wā hoki ūna ko te tohorā tētahi o ngā āhua o ngā taniwha o te moana.

E ai ki te tirohanga Māori, he takoha tētahi tohorā kua pae ki tātahi nā ngā atua me tētahi mātāpuna kai karioi. I mua i te pā atu ki te tohorā kua pae ki tātahi, me taki karakia e noa ai ia. Ki ētahi tāngata, e ai ki te whakaaro Māori, he tipua, he mōkai hoki te tohorā, ka mutu, hei kaiārahi i ngā waka, hei kaiwhakaora hoki rātou i te hunga i aituā ai i te moana, i ngā waka hoki.

He nui ngā kōrero i ngā waka moana i heke mai ai mō te arahina, mō te āwhinatia hoki o rātou e ngā tohorā. He huhua hoki ngā pūrākau Māori mō tā te tangata eke i ngā tohorā, pērā i te tupuna pou whakaraeo Ngāti Porou, i a Paikea. Whakarite ai ngā whakataukī i ngā rangatira ki ngā tohorā. Ko ‘te kāhui parāoa’ - hei tohu i tētahi ohu rangatira. Ko ‘he paenga pakake’ e tohu ana i ngā rangatira kua hinga i te pakanga.

Te tohorā

5 Ngā ngārara – te aitanga a Punga

I ēnei rā, ka whakamahia te kupu ‘ngārara’ hei kōrero mō ngā ‘reptiles’, engari ko tōna tikanga taketake, ko nga ‘insects’, e whakaū nei i te rerekē o tā te Māori whakarōpū i ngā karere i tā te pūtaiao pērā. Mō te taha ki te whakapapa, he tamariki ngā ngārara nā te tama a Tangaroa, nā Punga, e kīa nei āna tamariki he anuanu, he mōrikarika, koia i tapaina ai ko ‘te aitanga a Punga.’ Kua tapaina te tuatara mō tō tuarā taratara; ko ngā mokomoko ngā ‘lizards’. Ko te ngārara, hei karangatanga Māori, tētahi ingoa hoki mō tētahi momo taniwha, he momo tipua, ā, ko tōna īhua, ko te mokomoko kaitā, ko te tuatara rānei. E kōrero ana ngā pūrākau mō te tutūnga o te puehu i waenga i te aitanga a Punga mō te noho ki te whenua, ki te moana rānei, e whakatauira nei i te horopaki e rite tonu nei te kitea, i te tohe i waenga i ngā kōwhiringa e rua e kitea ana i ngā pūrākau o te ao tūroa mō te whakapapa.

Te tuatara. Nā Bernard Spragg, [CC-BY-1.0](#).

He tohu kino te kitea o tētahi mokomoko i roto i te whare o te tangata; ko te mokomoko me te tuatara te tohu o te maruaaitu (ko ngā kaikawe karere nō te ao wairua). I ētahi atu horopaki, i whakanohongia ngā ngārara ki ētahi wāhi tāpua kia noho ai hei kaitiaki. Ko ēnei tikanga ngārara mō tauwhirotanga o ngā atua ka tau hoki ki runga i ngā rua kōiwi, hei mauri rānei, arā, ko ngā toka maruwehi, ko ngā tohu rānei e whakamahia ana hei tiaki, hei whakaū hoki i te oranga ki roto i ngā wāhi kei reira ngā koiora, pērā i ngā māra me ngā ngahere.

Te mokomoko. Nā Bernard Spragg, [CC-BY-1.0](#).

6 Te aitanga pepeke

E kapi ana i tēnei ingoa ko te ‘insect world’, ā, e hāngai ana ki te whakapapa me te ariā o te ‘aitanga’, arā, ko ngā kīrehe e ora ana e heke iho ana i tētahi atua o nehe i takea mai ai i te ao tūroa. I tēnei karangatanga Māori, e hāngai ana te ‘pepeke’ ki ngā waewae e piko ana me ngā pūkenga pekepeke. E kitea ana te aitanga pepeke i ngā pūrākau mō te pakanga i waenga i ngā atua e noho nei hei teina, hei tuakana hoki ki a rāua anō, i a Tāne-mahuta rāua ko Whiro, i whakamahi ai i te aitanga pepeke hei ope tauā kia kōkiritia, kia werohia hoki ngā tāngata me ngā kararehe. I ētahi atu pekanga o aua pūrākau, nā te atua o ngā tāngata, nā Tūmatauenga, te atua o ngā namunamu, a Namuiria, i kōhuru, ā, hei utu, ka kōkiri ana iwi o te Waeroa (mosquitoes) me te Namu (sandflies) i ngā tāngata.

Ko te aitanga pepeke hoki e kōkiri ana i te pūrākau o te kaiwhakairo waka, o Rātā, kāore nei i tono whakaae i te ngahere i mua i tana tuatua i tētahi rākau nui. I riri ngā ngārara me ngā manu, ā, i muri i a Rātā mahi mō taua rā, i rewa anō i a rātou te rākau, i karanga hoki i ngā peka me ngā wāhangā kua whati kia kōtuitui rātou ki a rātou anō. I rua ngā tuakanga o te rākau e Rātā, ā, i rua hoki ngā hikinga o te rākau e te aitanga pepeke.

Nāwai rā, nāwai rā, tē wehe kē ai i te ngahere i te paunga o te rā, i huna a Rātā, i mātakitaki hoki ia i tā ngā ngārara me ngā manu hiki anō i te rākau. I ngā wānanga i whai ake rā, i warea a Rātā e te whakamā me te whakapāha, me te aha, nā te mea he tohu hūmārie tērā, i āwhina rātou i a ia kia hangaia mai he waka. Ko te kōrero mō Rātā me tana waka tētahi pūrākau taketake mō ngā tikanga me ngā ara tika o ngā whanonga me te whakaute i te ao tūroa.

Te wētā

Kōrero Whakakapi

He tīpakonga noa ngā wāhanga o runga nō te whānuitanga o ngā mātauranga i kohikohia ai e ngā tūpuna mō ngā kararehe o Aotearoa mā roto mai i tā rātou anō āta aroturuki, arā, koia tētahi o ngā tohu motuhake o te pūtaiao. E tapatahi ana ngā whakaaro o te nuinga ki ngā ritenga me ngā tūhononga i waenga i te mātauranga Māori me te pūtaiao. E kitea ana i ngā kōrero o runga ētahi o ngā āhuatanga whāiti o ngā rerekētanga i waenga i ngā mātauranga Māori mō ngā kararehe me ō te pūtaiao.

E whai wāhi ana ki te mātauranga Māori mō te ao tūroa ngā pūrākau e whakaū nei i te anga whānui o te ao wairua Māori me tōna hāngai ki te takiruatanga i ngā pae huhua, i te ao wairua ki te ao kikokiko. Nā konā e kaha nei te kitea o ngā pakanga o te taiao i ngā pūrākau – i waenga i ngā peka rerekē o ngā manu, o ngā ika, o ngā mokomoko, o ngā ngārara, o te aha atu, o te aha atu – e hāpai nei i te whakamāramatanga o te ao tūroa o Aotearoa i kitea rā e ngā tūpuna Māori.

Te hī ika¹

Ko te whakapapa te tūāpapa o ngā mātauranga Māori mō ngā kararehe, arā, te mātāpono e whakarōpū nei i ngā mea kikokiko i te ao Māori, e tū mai nei ngā huatau matua e rua o te tapu me te mana. Ko te hanganga mai o tētahi kupenga ika he whakaatu i ngā hiahia o te rōpū ki te kapo ake i te kaha o te ao tūroa me ngā atua, nā konā i herea ai tērā mahi e te tapu, e whakahere nei i tā te tangata mahi i ērā mahi. He mana tō te kaiwhakangau, tō te kaihao ika rānei, he whakaatu nā rātou i ō rātou pūkenga ki te ārahi i taua kaha hei whakatutuki i ā rātou whāinga. E hāngai ana te mana o te tangata ki ūna pūkenga ki te whakataurite tonu i te ao wairua o ngā atua.

He wā ūna, e rite ana te whakapapa ki tētahi tūmomo kuneroatanga e hāngai ana ki ngā matatika o te iwi taketake. He hononga tata i waenga i ngā kurī, i ngā kiore, i ngā tāngata anō hoki, kaua hei rōpū anake, engari i roto mai hoki i te whakapapa. I kaha tā ngā tūpuna toro atu ki ngā kararehe o Aotearoa kia ora ai rātou, kia puāwai ai hoki rātou nō rātou ka whakaute i tō rātou hononga ā-whakapapa ki ngā kararehe.

¹ Webber, John, 1751-1793. Tohu: B-098-015. Te Whare Pukapuka o Alexander Turnbull, rekoata/22664325.

Ministry for Primary Industries
Manatū Ahu Matua

Published September 2024
ISBN 978-1-877264-59-7

Pukapuka Ākonga

Ngā huatau Māori mō ngā matatika kararehe me ngā pānga ki ngā Wh e Toru

Ngā Kararehe o Aotearoa: He Mātauranga, he Matatika

He Whakataukī

Te manu e kai ana i te miro, nōna te ngahere
Te manu e kai ana i te mātauranga, nōna te ao.

Kua roa tā te tangata wānanga i tō rātou hononga ki ētahi atu momo koiora, inarā, ko ngā kararehe. I roto i ngā rautau, kua whakapae haere ngā iwi o Te Uru ki tō rātou noho wehe i ngā kararehe. I ngā tirohanga o ēnei wā, kāore he mōhiotanga, he hinengaro hoki o ngā kararehe. Nā konā i whakaaetia ai te whakamahinga (te tūkinotanga hoki) o ngā karahere hei kai, hei whakamātauhunga, hei whakangahautanga hoki. E ai ki aua tirohanga, kāore ō ngā kararehe kare ā-roto.

I te takahanga o te wā, i te whanaketanga hoki o te pūtaiao me ngā hangarau, i kitea i ngā rangahau he koiora matatini kē ngā kararehe, ka mutu, pēnei i a tātou nei, ka rongo rātou i te rekareka, i te mamae, i te mataku, i te auhi hoki. Ehara i te mea ko ngā whāngote waewae-rua anake, e pātata nei ūna ira ki tō te tangata, e whai kare ā-roto ana i ngā tirohanga o nāianei. Ko ētahi o ngā kararehe whai tuaiwi, pēnei i ngā kau i ngā pāmu miraka, ka rohi nei i te wehenga atu o ngā punua kau kātahi tonu nei ka whānau mai. E huri ana ngā whakaaro mō te korenga o ū rātou mōhiotanga, e kitea ana he hinengaro tō ngā kararehe whai tuaiwi. E kitea ana i ngā rangahau nō nā tata nei, ka tākaro ngā pīrorohū, arā, he āhuatanga motuhake tērā i whakaponotia rā ka whai pānga ki te whanaketanga pai o te hinengaro me ngā pūkenga nukunuku o roto o ngā koiora. E kitea ana hoki ngā rerekētanga e hāngai ana ki te pakeke me te ira i tā te pīrorohū tākaro, pērā i ngā kararehe whai tuaiwi.

Nā runga i te pikī haere o te māharahara ki tā te tangata tiaki i ngā kararehe, inarā, te tiaki i ngā kararehe i ngā whenua e kaha nei te ahumahi, i hua ai te pekanga o te matatika kararehe, e tūhono nei i te pūtaiao me te tautake. E rua ngā ara matua o ngā ariā e hāngai ana ki ngā matatika kararehe, arā, ko te ara o te whakakotahi me te ara o te tūhonohono, e rehurehu nei ngā roherohenga i waenganui i ngā mea e rua.

Whakamaharatanga ki ngā kararehe taiwhanga pūtaiao.
Nā T, CC-BY-SA-2.0.

Ngā ara o te Whakakotahi me te Tūhonohono (ētahi momo rānei) mō ngā ariā o te matatika kararehe

Whakaūria ai e ngā ara o te whakakotahi ngā mea e rite ana, te auroatanga hoki i waenga i ngā tāngata me ngā kararehe; manohi anō, whakaūria ai e ngā ara o te tūhonohono ngā rerekētanga, ngā mea rānei kāore i te rite i waenga i ngā tāngata me ngā kararehe. Kua puta i te ara o te whakakotahi te rītaha ki ētahi tūmomo kararehe, te ‘rītaha kararehe’ rānei. Ahakoa ka pōhēhē pea te tangata e hāngai ana te ara o te tūhonohono ki ngā whakaaro Māori, ka kite i ngā tikanga o Te Uru i ngā taupā i te ara o te tūhonohono, tē hāngai kē ai ki ngā hononga i waenga i ngā tāngata me ngā kararehe. E piere nuku ana te whakahāngai i te whakapono o te ūrite o ngā mōtika o ngā kararehe ki ū ngā tāngata o roto o te ‘whakakotahitanga’ ki ngā mahi, engari ko te tūraru o roto i te ara o te ‘tūhonohono’, ko te takahi i te tirohanga a te kararehe, ko te iti hoki o ngā kupu ārahi mō ngā mahi, me te aha, kāore te pākinikinitanga i te arohia.

Ina tirohia kautia, kāore tētahi o aua ara i te pai. Tērā pea, ka whakaata ngā whakapono o tēnā tangata, o tēnā tangata i ētahi āhuatanga o ngā ara e rua, e paku rerekē nei pea i runga i te āhua o tōna anō ao. Nā runga i tēnei ariā o te matatika kararehe, ki te wāhangā e whai ake nei whakatakina ai ngā mātāpono o ngā Whē Toru (te Whakakapi, te Whakaheke, te Whakamaheni) e noho nei hei ture whānui mō ngā matatika kararehe i roto i ngā rangahau, i ngā whakamātautau, i ngā mahi whakaako anō hoki.

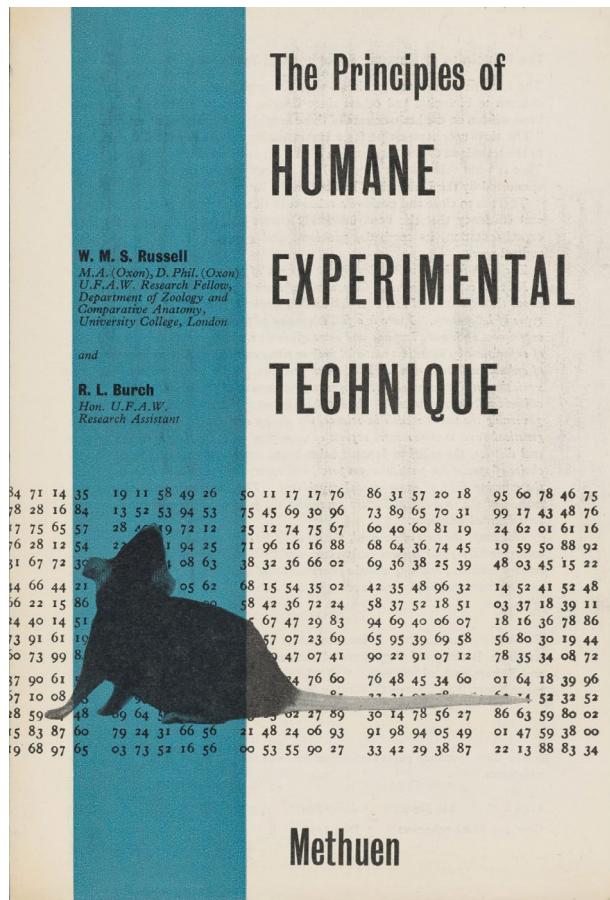
Gavin Schaefer, [CC-BY-SA-3.0-migrated](#).

Ngā Wh e Toru i roto i ngā mahi

I tipu haere ngā māharaharatanga mō te whakamahinga o ngā kararehe i ngā whakamātautau i te haurua tuatahi o te rautau 20. I te tau 1954, i tonoa ai a William Russell me tana kaiāwhina, me Rex Burch, e te UK Universities Federation for Animal Welfare kia rangahaua te whakatakinga o ētahi tikanga e ngākau atawhai ake ana, e puta ai te tuhinga matua o te pekanga e kīa nei ko The Principles of Humane Experimental Technique. E whakamārama ana tēnei pukapuka i ngā māharaharatanga ā-matatika mō te oranga o ngā kararehe i ngā whakamātautau pūtaiao me te whakataki i ētahi mātāpono mō te rangahau, mō te whakamātautau, mō te whakaako hoki e kīa nei ko ngā Wh e Toru, kua tapaina nei hoki ko “te whakahekenga o te tūkinotanga”. E tohea ana te whakaurunga atu o ngā tikanga ngākau māhaki e puta ai ngā raraunga whai hua nā te mea kāore e kaha ana te ahotea o ngā kararehe.

Ko ngā Wh e Toru ētahi mātāpono e toru, ētahi rautaki e toru rānei hei whakamahinga i roto i te rangahau, i te whakamātau, i ngā mahi whakaako hoki e pā ana ki ngā kararehe: Te Whakakapi, te Whakaheke, te Whakamaheni. Ko te mātāpono o te Whakakapi, ko te karo i te whakamahinga o ngā kararehe katoa he kare ā-roto ō rātou, me te whakakapi i ērā ki ngā matū kāore nei i te rongo i ngā kare ā-roto. Ko te Whakaheke te whakaheke ki tōna mōkitotanga i te nui o ngā kararehe e whakamahia ana e puta tonu ai ngā rangahau e hiahiatia ana. Ko te Whakamaheni te whakaheke i ngā wā e whai nei, i te kino rānei o taua whai, i ngā tukanga e tūkino ana i ngā kararehe i ngā wā me whai tonu.

I whakatakina ngā Wh e Toru i tua atu o te 60 tau ki muri, ā mohoa noa nei, kua whanake haere te ao pūtaiao me te ao hangarau hei whakapakari i ūnāngā kairangahau me ngā kaimātai pūtaiao pūkenga ki te whakamahi i aua rautaki hei painga mō ngā kararehe. I ēnei rā, i te nuinga o te wā, ko te Whakakapinga te whakamahinga o ngā tauira me ngā taputapu kei ngā taumata tiketike o te hangarau, tē whakamahi kē ai i ngā kararehe, hei tauira, ko te whakangungutanga o te mātai kararehe.

Ngā whakaaro matua i ngā matatika Māori

I te pae o te mahara, ka kite i te putanga o te rerekētanga o te Māori i ngā huatau Māori matua; he huatau taketake nō nehe ērā, e kitea ana puta i ngā ahurea huhua e hāngai ana nō Te Moana nui a Kiwa, kāore nei he kupu reo Pākehā e hāngai ana. Nā konā i pāhao ai i te ‘tapu’ (ko tōna tikanga taketake, ko ‘te noho ki te takiwā o ngā atua’) kia hāngai ai ki te tikanga reo Pākehā ā-ao o te ‘taboo’ (i taketake mai i te kupu Tonga, i te tabu), ā, ko te ‘mana’ (ko tōna tikanga taketake ko ‘te mōhio ki te whakataurite i tō hononga ki ngā atua’) kua whai wāhi katoa atu ki te reo Pākehā o Aotearoa.

Ko tētahi o ngā tauira matua o te whakaaro Māori ko te whakapapa. Kei runga i te whakapapa ko ngā huatau mātāmua, ko te tapu me te mana. Kei te pae tuatoru, ko te takitoru o ngā uara Māori, ko te pono, ko te tika, ko te aroha hoki. Ka whakatakina ēnei huatau ki raro iho nei.

Auahi Kore marae. Nā Phillip Capper CC-BY-2.0.

Tauira ('He Takarangi' te ingoa o te tauira whakairo nei) i tāngia ai e Anaha Te Rahui i Rotorua, i te tau 1909. He mea pūpuri nā Te Papa (ME024168/8)

Te whakapapa

E mātāmua ana te whakapapa, hei tūāpapa mō ērā atu o ngā huatau Māori. Ko te huatau o te whakapapa tērā i kaha kōrerotia ai e ngā kaikōrero Māori hei tūāpapa mō te whakaute i ngā kararehe hei wāhanga mō tō rātou anō māramatanga ki te tirohanga Māori. Hei tauira, i whakamārama a Leilani Walker i te whakatipururia ūna kia mārama ki te mana ka ahu mai i te whakapapa ki ngā kararehe katoa, nā reira e tika ana kia manaakitia, arā, ko tētahi o ngā ahunga matatika o te mātauranga Māori mō ngā kararehe kāore nei i te kitea i te ariā o te kuneroatanga. He huatau whānui, he huatau whakaputaputa hoki te whakapapa, he pokapū hoki e kitea nei te rerekētanga i waenga i ngā pūtaiao o Te Uru me ngā whakaaro Māori, ngā whakaaro taketake hoki. E nui ake ana te tikanga o te whakapapa i tēnā o ngā whakatipuranga anake, ahakoa e whakahāngai pērātia ana i te nuinga o te wā, mō te taha ki te whakarōpūtanga o ngā ingoa o ngā tūpuna, o ngā tātai whāiti, o ngā hītori hoki o ngā whānau. Hei huatau, ko te whakapapa tētahi ara e whakariterite ai i ngā pārongo matatini whānui, ānō he mahere huatau, he pūnaha whakarōpū, he kohinga whakaaro hoki.

Ko Tākuta Leilani Walker

Ko te whakapapa i roto i tēnei āhuatanga hōhonu o te ‘whakariterite pārongo’, ka hāngai ki ngā pūrākau mō te ao tūroa, e noho ai hei kohinga whakaaro taketake e whakamārama nei i te ao me tōna takenga mai. Nā runga i tēnei, ka pērā te whakapapa, mō ngā pūnaha o te mātauranga Māori, i te ariā me te tautake o te pūtaiao mō ngā mātauranga a Te Uru. Ko te whakapapa, hei pūnaha mātauaranga, e whakamārama ana i te takenga o te ao, e whakanahanaha ana i ngā mātauranga nō te tirohanga Māori mō te ao tūroa, e ārahi ana hoki i ngā mahi matatika i te ao Māori. Ko te huatau o te whakapapa te tūāpapa e mārama ai ki te hononga i waenga i ngā tāngata me ngā kararehe, e noho nei hei pūtake mō tā te tangata manaaki i ngā kararehe e noho tahi nei ki ō tātou kāinga, ki tō tātou ao hoki.

Ko te whakapapa te tūāpapa mō ērā atu huatau. Ka noho ki runga i a ia ngā huatau mātāmua o te tapu me te mana; ko te pono, ko te tika, ko te aroha hoki te takitoru matatika o ngā huatau e ārahi nei i ngā whanonga e tika ana kia whāia i te taha o ngā tāngata, o ngā koiora, o ngā mea hoki kāore nei i te ora i te ao tūroa.

Te tapu me te mana

He hononga tata i waenga i te tapu me te mana e noho ana hei tūāpapa i te ao Māori, inā hoki mēnā kāore i reira, kāore he paku aha i tō tātou ao. E hāngai ana te tapu me te mana ki ngā atua, nā te mea i ahu mai te tapu me te mana i ngā atua. I te ao Māori, he mana tō ngā kararehe katoa, nā reira me manaaki e tātou. Hei huatau taketake nō nehe, kāore te tikanga tōtōpū e kapi i ngā kupu Pākehā, ka mutu, ina whakamahia ētahi kupu Pākehā, ētahi kīanga Pākehā rānei i tētahi raupapatanga, kāore tonu e tōtōpū te whakamāramatanga i te horopaki e tika ana. Kua roa te tapu e whakahāngaitia ana ki te ‘sacred’, ki te ‘holy’ rānei, me te mana ki te ‘prestige’, ki te ‘dignity’ rānei.

Ko te tapu tētahi āhuatanga tainekeneke o ngā pae o runga o te ao wairua, e hāngai nei ki ngā āhuatanga o te ao me te pō, pērā i tana hāngai ki te wāhanga o waenga i te haukāinga me ngā manuhiri i ngā mahi ōkawa o te pōwhiri. Ko tētahi atu tauira o te tapu, ko te wā e whakatūpatotia ai ngā tāngata kia kaua e pātata atu ki tētahi wāhi mēnā, hei tauira, kei te whakatūria ētahi whakairo, tae atu ki te whakanoatanga (te tauaro o te tapu) mā roto mai i ngā karakia me ngā tikanga o te whakanoa. I ētahi wā, ka tapu tētahi kararehe, pērā i te mokomoko, nā te mea he tohu, he kauwaka rānei nō ngā atua. Ko te tapu me te mana ētahi huatau matua i te tautake Māori, engari kāore e pērā ana i ngā huatau pūtaiao, nā te mea he nui ngā āhuatanga matatika o roto, ka tahi; ka rua, kāore e whāiti pū ana, kāore hoki e pūmau ana ngā tikanga, ahakoa ka pērā ngā kupu pūtaiao.

Ka kōrerotia te tapu i ngā kōrero mō te matenga o ngā kararehe e whakawhitinga nei i te āputa i waenga i te ora me te mate, pērā i te matenga whakaahurutanga o ngā kararehe i ngā taiwhanga pūtaiao, pērā i ngā rangahau a Kimiora Hēnare mō te mate pukupuku, pērā rānei i ngā matenga tōmuatanga o ngā kararehe i kitea rā i ngā tauporitanga māori, hei tauira, te kaha o te matenga o ngā punua pakake (kekeno) i ō rātou kāhui whakatupu kei ngā motu o te pito whakateraki o Te Kōpakatanga ki te Tonga, i whakamāramatia ai e ngā kaiaroturuki o Ngāi Tahu ki a Rauhina Scott-Fyfe i ā rātou mahi rangahau i ngā pakake.

I rite tonu hoki te kōrerotia o te mana e ū mātou kaikōrero, tae atu ki te whakaaro kua tohua i runga mō te mana o tēnā kararehe, o tēnā kararehe, nā reira me manaaki, tae atu hoki ki ngā kararehe e whakamahia ana hei kai. Hei tauira, e hoki ana ngā mahara o Hilton Collier ki tana tipu mai i te pāmu a tana whānau i ngā whenua i te pokapū o Ngāti Porou, i te wā i āta hīkoi atu ai ngā kararehe ‘mō te whare’ (he kōrero mō te kōwhiringa o tētahi kīrehe ka whakakī i te pākatio hei kai mā te whānau o te pāmu mō tētahi kaupeka o te tau) ki te whare parekura. Ka whakatā rātou, ka whāinutia hoki rātou, ka kōhurutia, ka tuakina ai. Nā aua mahi katoa i mōkarakara ai, i tāngohengohe ai hoki ngā kiko, tae atu ki te manaakitanga o te kararehe nō tana whānautanga mai ā whakatutuki ai i tōna pūtakenga hei kai.

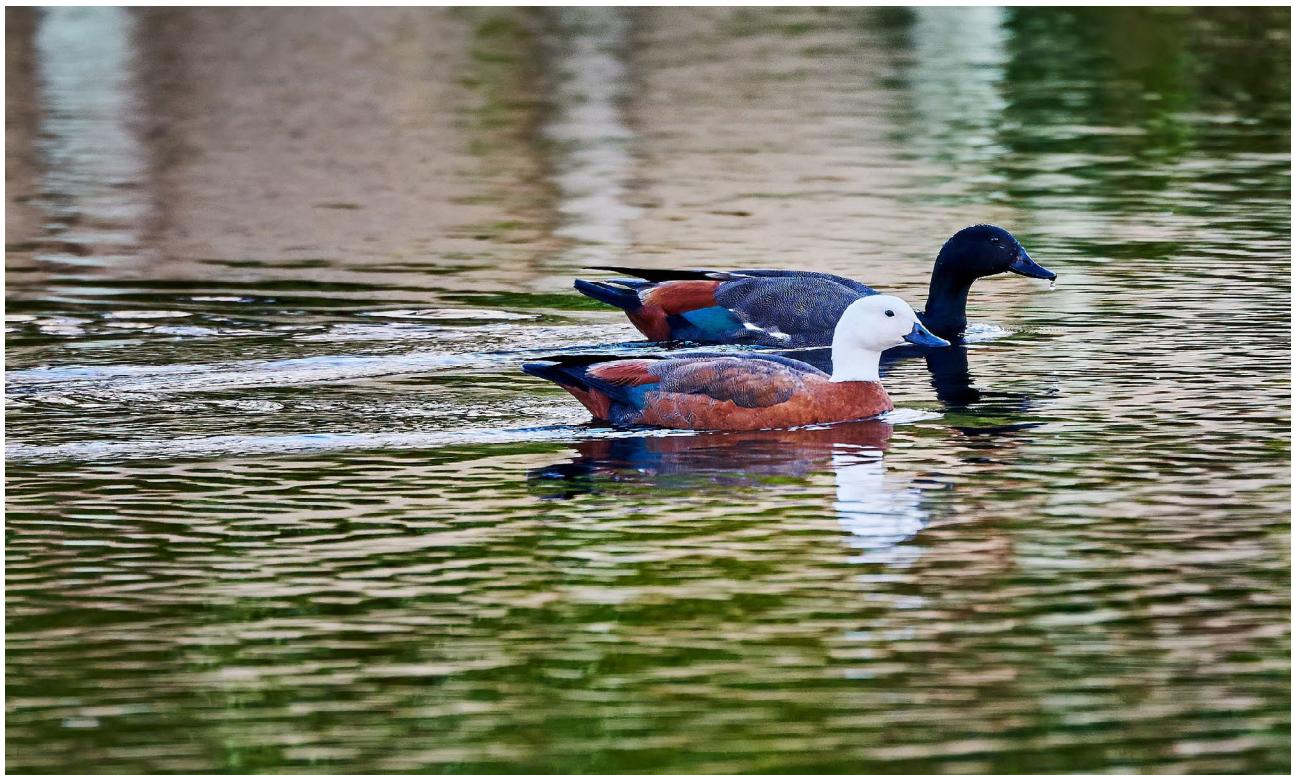
Manohi anō, ka whakamārama a Hilton i te whakahorotanga o ngā kararehe e ruha ana ki runga o te taraka i ngā rangi wera, ka tae atu ki te whare parekura i runga i te ahotea, e nui ana hoki te kūhukahuka. Kāore ngā kiko e tau tika, me te aha, kāore te mīti kau e tāngohengohe, engari kē ia, ka kākatikati, ka pōuriuri, ka kino. Heoi, ina manaakitia te kararehe, ka eke ki ngā taumata tiketike o te kounga, ā, ka tika tā te kaipāmu whakapiki i ngā utu ki ngā kiritaki, nā te mea ka mōhio ki te tāngohengohe katoa o te mīti kau. I roto i te ahumahi o te whakaputa kai, e whakahirahira ana te maumahara ‘he mana tō ngā mea katoa e ora ana’, ā, ina pērā te manaakitia, ka pai ake rātou hei kai.

Te pono, te tika, me te aroha

Ko te pono, ko te tika, ko te aroha hoki ētahi o ngā uara matua, o ngā huatau matatika rānei o te ao Māori, e ārahi nei i ngā mahi me te hautūtanga i runga i te tika. E hāngai ana te pono ki te ao motuhenga, e hāngai ana te tika ki te tapatahi o tō urupare ki taua motuhengatanga, ā, e hāngai ana te aroha ki tō mākoha i taua urupare ki taua motuhengatanga. Ahakoa ka noho takitahi aua kupu i ūnā wā, ina noho tahi, ka kapi i a rātou te āhuatanga o “te mahi i te mahi e tika ana i runga i te pono me te aroha.” Katoa mai ū mātou kaikōrero i whakaatu i tō rātou aroha ki ngā kararehe i kōrerotia mai ai e rātou. Ka whai wāhi ki te aroha te aro atu, te ū ki te rangahau, ngā whakataunga ūhangā anō hoki. Hei tauira,

i whakapau kaha a Te Winiwini Kingi ki te tiaki i ngā toenga puihi i ngā pākau o ūnā whenua, nā runga i tana whakanau i te whai moni mā te tuku i ngā kau ki te kai i runga i aua whenua, nā te mea i mōhio ia ka whakakinotia te hauropi māori o te ngahere i toe mai. Nā runga i te hāngai ki ngā huatau o te torowhārahi me te tūhonohono, e iti iho ana te tūponotanga ka whakamātāmua ngā matatika Māori i te tangata, e kitea ai ko ngā tāngata anake ka whai mōtika, kaua ko ngā kararehe. Ina whakaarohia te katoa, ka puta i te pono, i te tika me te aroha te whakaute me te mōhio ki te haepapa o te motuhenga i te ao tūroa, e noho nei ngā kararehe me ngā tāngata.

Te pūtakitaki/pūtangitangi. Nā Geoff McKay, [CC-BY-2.0](#).

Te hāngaitanga o ngā whakaaro Māori ki ngā matatika kararehe

Ko te mōhio o te tangata ki a ia anō me tana hāngai tika atu ki ngā mea katoa e ora ana, kāore hoki e ora ana, i te ao tūroa, tētahi take whai take mō te manaaki i te ao tūroa, tētahi wāhangā hoki o te tohe kia whakautea te ao tūroa, tae atu ki ngā kararehe.

E torowhārahi ana te mātauranga Māori i runga i te korenga ūna e whakawehe i ngā ‘meka’ i ngā ‘uara’ e ārahi nei i tā tātou mahi i runga i te tika me te ngākau aroha ki te ao tūroa, tae atu ki te manaaki me te whakaute i ngā kararehe. I te māramatanga ki tēnei ara o ngā uara, ko te whakaute i ngā kararehe te tūāpapa o te whāinga me ngā pānga o roto i ngā rautaki o ngā Wh e Toru e whakaheke nei i te tūkinotanga o ngā kararehe ka whakamahia i ngā rangahau, i ngā whakamātauau, i ngā mahi whakaako hoki. Mā te anga huatau Māori e ārahi ai i tā tātou whai whakaaro ki ngā matatika kararehe kia kore ai e whai i ngā hapa o ngā whakaaro nō Te Uru mō ngā kararehe, kia whakatau ai hoki i tētahi take arorau kia whakautea ngā kararehe, e puta nei ngā Wh e Toru, e tautoko nei hoki i ngā Wh e Toru.

I te ao Māori, he whanaunga ngā kararehe ki ngā tāngata mā roto mai i te whakapapa. He uri ngā kararehe me ngā tāngata nō ngā atua, nā konā he mana, he tapu hoki tō rātou. Ka pai tā ngā atua noho i te ao tūroa me te kōrero ki ngā tāngata mā te whakamahi i ngā kararehe hei kaituku karere, hei kaitakawaenga hoki. Nā runga i ēnei māramatanga matua, me mātua whakaute ngā tāngata i ngā kararehe, hei whanaunga, hei kīrehe tāpua e ai ki ngā matatika i roto i tō rātou anō mana. Nā reira, me pā ki ngā kararehe i runga i te tika, i te pono, i te aroha hoki e mahi tahi nei kia puta ai tētahi anga māmā, tētahi anga tōtōpū hoki e tika ai ngā mahi, e whakautea ai te tapu me te mana o te whakapapa, e kīia nei hoki ko ‘te mahi i te mahi e tika ana i runga i te pono me te aroha.’ Nā konei, ko ngā huatau tautake Māori te tūāpapa mō te whakaute i te pono me te ao tūroa e noho nei ngā kararehe me ngā tāngata. Ka whakaū ngā hononga whakapapa i te whakaute i ngā kararehe i ngā tautakenga Māori, e tautoko nei i ngā huatau o ngā Wh e Toru.

Te toutouwai

Ministry for Primary Industries
Manatū Ahu Matua

Published September 2024

ISBN 978-1-877264-59-7